

Мірошниченко О.В.,

кандидат економічних наук,
заслужений економіст України,
докторант Національного інституту
стратегічних досліджень

ІЛЛЕГАЛЬНА ЕКОНОМІКА ТА ФІНАНСОВІ ОПЕРАЦІЇ З ЛЕГАЛІЗАЦІЇ НЕЗАКОННИХ ДОХОДІВ У КОНТЕКСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Розглянуто питання існування ілєгалізаційних процесів та фінансових операцій із легалізації коштів, здобутих злочинним шляхом, в економіці України. Досліджуються можливості комплексної протидії зазначеним явищам із метою підвищення рівня національної економічної безпеки.

Examined are the questions of existence of illegalization processes and operations for the legalization of funds obtained by criminal means in the Ukrainian economy; the possibility of an integrated combat against these phenomena in order to increase national economic security is investigated.

Ключові слова: легалізація, ілєгалізна економічна діяльність, економічна безпека.

Існування тіньового сектору економіки, ухилення від оподаткування, розкрадання бюджетних коштів та легалізація незаконно отриманих доходів міцно увійшли в життя нашої країни: ці теми активно обговорюються, зокрема, в наукових виданнях.

Дослідженням проблеми забезпечення економічної безпеки України й детінізації економічної діяльності займався ряд вітчизняних науковців і практиків, серед яких М. Азаров, З. Варналій, В. Геєць, Я. Дяченко, І. Мазур, В. Мунтян, Г. Пастернак-Таранущенко, В. Предборський, О. Турчинов, Ф. Ярошенко. За висновками Я. Дяченка, І. Мазур, В. Предборського¹ та інших експертів, в Україні обсяги тіньової економіки набули таких масштабів, що становлять загрозу національній безпеці держави.

Питання ілєгалізації економічної діяльності є не новим і актуальним не лише для України. Зокрема, існування тіньового сектору в СРСР розглядалося у працях Т. Корягіної, М. Ніколаєвої² та інших науковців. Провівши дослідження на тему “Зростання тіньової економіки у світі — фантастика чи реальність?”, Ф. Шнайдер і Д. Енсте дійшли висновку, що тіньовий сектор є практично в кожній країні, причому йдеться не про торгівлю наркотиками або людьми, а про цілком легальну

¹ Дяченко Я.Я. Організаційно-правові засоби моніторингу фінансових правопорушень // Фінанси України. — 2009. — № 5. — С. 31—40; Мазур І.І. Детінізація економіки як пріоритет економічної безпеки України // Стратегічні пріоритети. — 2008. — № 3 (8). — С. 76—83; Предборський В.А. Економічна безпека держави: Моногр. — К.: Кондор, 2005.— 391 с.

² Корягіна Т. Теневая экономика в СССР // Вопросы экономики. — 1990. — № 3. — С. 108—119; Николаева М.И., Шевяков А.Ю. Теневая экономика: методы анализа и оценки (обзор работ западных экономистов). — М.: ЦЭМИ АН СССР, 1987. — 53 с.

діяльність, яку приховують від держави, щоб не сплачувати податки³. М. Азаров, Ф. Ярошенко, П. Мельник, В. Жвалюк визнають, що тінізація економіки є проблемою для всіх без винятку країн світу й обсяги тіншової економіки ніде й ніколи не були нульовими⁴. Такої самої думки дотримуються В. Предборський та Ю. Латов і С. Ковальов⁵. О. Турчинов зазначає, що тіннова економіка виникає разом із появою перших держав і її історична доля нерозривно пов'язана з існуванням державної форми організації суспільного життя⁶. І. Мазур вважає, що тіннова економіка — це об'єктивне явище, що існувало завжди, починаючи зі встановлення товарно-грошових відносин і введення державою заборон і обмежень, тобто певних законодавчих і нормативних “правил гри” економічної діяльності⁷.

Метою статті є дослідження особливостей існування в умовах України таких явищ, як тіннова економіка й легалізація коштів, здобутих злочинним шляхом, та визначення можливостей системної протидії розвитку цих процесів із метою підвищення рівня національної економічної безпеки.

Незважаючи на постійне, за оцінками експертів, зростання масштабів іллегального сектору у країнах із розвинутою ринковою інфраструктурою, рівень тінізації у країнах із транзитивною економікою є значно вищим. Так, наприкінці 1990-х років серед розвинутих країн до лідерів за обсягами іллегалізації економіки належали Греція (29 % від офіційного ВВП), Італія (27,8 %), Іспанія (23,4 %), Бельгія (23,4 %), середні показники мали Ірландія, Канада, Франція й Німеччина (від 14,9 % до 16,3 %), а найнижчі — Австрія, США і Швейцарія (9,1 %, 8,9 % і 8,0 % відповідно). Для пострадянських країн характерне значне зростання іллегалізації економіки: в середньому з 26 % у 1990 році до 35 % у 1995-му, з подальшою стабілізацією її рівня в більшості країн колишнього СРСР. Серед держав Східної Європи найбільшого розмаху (близько 40 % від ВВП) тіннова економіка набула в балканських країнах — Македонії, Хорватії й Болгарії, практично повністю “в тіні” функціонує економіка Албанії. Водночас у Естонії, Литві, Польщі, Словенії й Чехії спостерігалось помітне зниження рівня іллегалізації (рис.)⁸.

За оцінками Міжнародної організації з боротьби з відмиванням коштів (FATF) реальні обсяги тіншової економіки у високорозвинутих країнах досягають близько 17 % від ВВП, у країнах, що розвиваються, — 40 %, у країнах із перехідною

³ *Schneider F., Enste D.* Increasing Shadow Economies All Over the World — Fiction or Reality? A Survey of the Global Evidence of their Size and of their Impact from 1970 to 1995: [Електр. ресурс]. — <http://www.economics.uni-linz.ac.at/Members/Schneider/enstSchn98.html>.

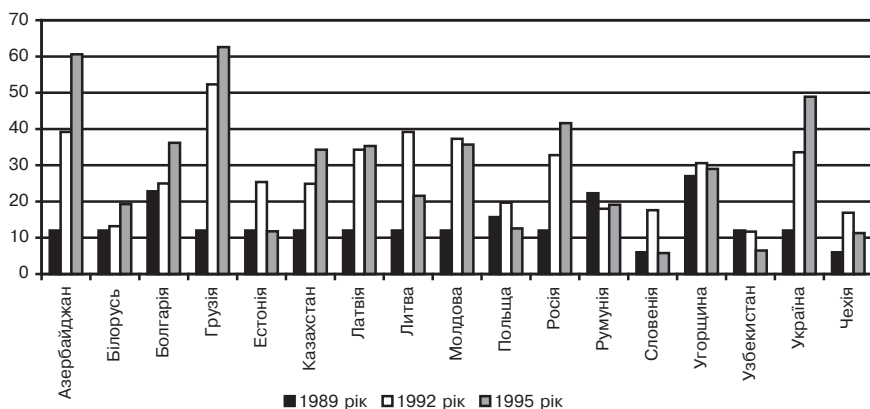
⁴ Відмивання грошей: кримінально-правова кваліфікація, запобігання злочинності, законодавство та міжнародний досвід / М.Я. Азаров, Ф.О. Ярошенко, П.В. Мельник, В.Р. Жвалюк. — Ірпінь: Нац. акад. ДПС України, 2004. — 310 с.

⁵ *Предборський В.А.* Зазнач. праця. — С. 51, 52; *Латов Ю.В., Ковалев С.Н.* Теневая экономика. — М.: Норма, 2006. — 336 с.

⁶ *Турчинов О.В.* Тіннова економіка: теоретичні основи дослідження. — К.: АртЕк, 1995. — 300 с.

⁷ *Мазур І.І.* Зазнач. праця. — С. 78.

⁸ *Латов Ю.В., Ковалев С.Н.* Зазнач. праця. — С. 37, 39—41.

Джерела: Латов Ю.В., Ковалев С.Н. Теневая экономика. — М.: Норма, 2006. — 336 с.; Экономика теневая: [Електр. ресурс]. — http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/ekonomika_i_pravo/EKONOMIKA_TENEVAYA.html.

Рис. Масштаби тіньової економіки в 1989, 1992, 1995 роках по окремих постсоціалістичних країнах (у % до ВВП, за методикою Кауфмана)

економікою — 20 %⁹. За даними Ф. Шнайдера й Д. Енсте в 1989—1990 роках іллегальний сектор економіки у країнах Азії, що розвиваються, становив у середньому 35,0 %, Центральної та Південної Америки — 38,8 %, Африки — 43,9 %¹⁰. За оцінками вітчизняних і закордонних експертів Україна за розміром тіньового сектору, який істотно перевищує середній рівень африканських країн, поступалася лише Азербайджану і Грузії. Зокрема, М. Азаровим та співавторами його розміри оцінюються в 47,3 % від ВВП, за розрахунками згідно з методиками Д. Кауфмана й М. Ласко — 48,9 % і 52,8 % відповідно, за даними Я. Дяченка — 65 %¹¹.

Отже, реальні обсяги іллегального сектору вітчизняної економіки значно перевищують оцінки Міністерства економіки, за даними якого в першій половині 2009 року внаслідок світової фінансової кризи рівень тінізації економіки зріс до 32 % порівняно з 28 % у 2008-му та до 35 % станом на початок 2010-го. На нашу думку, з огляду на те, що кризові явища в економіці стимулюють розвиток іллегального сектору, оскільки зменшенням обсягу сплати податків бізнес намагається

⁹ Відмивання грошей: кримінально-правова кваліфікація, запобігання злочинності, законодавство та міжнародний досвід / М.Я. Азаров, Ф.О. Ярошенко, П.В. Мельник, В.Р. Жвалюк. — Ірпінь: Нац. акад. ДПС України, 2004. — С. 3.

¹⁰ *Schnaider F., Enste D.* Зазнач. праця. — С. 37.

¹¹ Відмивання грошей: кримінально-правова кваліфікація, запобігання злочинності, законодавство та міжнародний досвід / М.Я. Азаров, Ф.О. Ярошенко, П.В. Мельник, В.Р. Жвалюк. — Ірпінь: Нац. акад. ДПС України, 2004. — С. 5, 7; *Johnson S., Kaufmann D., Shleifer A.* Politics and Entrepreneurships in Transitions Economies // The William Davidson Institute, University of Michigan. Working Paper Series. — 1997. — № 57. — P. 71; *Lasko M.* Hidden Economy — an Unknown Quality? Politics and Entrepreneurships in Transitions Economies: Comparative Analysis of Hidden Economies in Transition Countries, 1989-1995 // Economics of Transition. — 2000. — Vol. 8. — № 1. — P. 135; *Дяченко Я.Я.* Зазнач. праця. — С. 31.

компенсувати зниження доходів від реалізації продукції й таким чином випередити конкурентів, світова криза швидше виступила в ролі каталізатора, а зростання рівня ілєгалізації економіки України має в основному внутрішні причини.

При цьому потрібно зазначити, що в розвинутих країнах тіньовий сектор складається переважно із суто кримінальної діяльності й лише незначної частини легальної економіки, а у країнах із перехідною економікою — великої частини цілком легальної діяльності, без якої держава не може нормально функціонувати. До речі, російські дослідники І. Клямкін і Л. Тимофєєв дійшли висновку, що “підпільна економіка в її сучасному російському варіанті не лише протистоїть економіці “формальній”, але лише всередині останньої й існує, виступаючи природним і закономірним наслідком легальних (законних) статусів господарюючих і володарюючих суб’єктів”¹². На наш погляд, це твердження повною мірою стосується й України.

З точки зору практичної діяльності і проведення подальших досліджень, вважаємо найприйнятнішою класифікацію, що надається Блакитною книгою (видання статистичного комітету ООН), згідно з якою виділяються три структурних елементи тіньової економічної діяльності:

— прихована, тобто присутня в більшості галузей економіки дозволена чинним законодавством діяльність, що офіційно або зовсім не обліковується, або применшується економічними суб’єктами з метою ухилення від оподаткування;

— неформальна, тобто діяльність у межах домогосподарств і підприємств із неформальною зайнятістю;

— нелегальна, тобто заборонена законом діяльність (виробництво і продаж наркотиків, проституція, контрабанда тощо).

Разом із тим, на нашу думку, третю складову доцільно визначити як кримінальну, оскільки термін “ілєгалізна” (нелегальна) може використовуватися щодо всього комплексу тієї частини економіки, яку в побуті і ЗМІ зазвичай називають тіньовою, аби до певної міри позбутися “слєнгості” й “вульгарності” у визначенні цього складного економічного явища, яке має явно виражений системний характер. Безпосередньо до кримінальної складової ілєгалізна діяльності належать і фінансові операції з легалізації коштів, отриманих злочинним шляхом.

Таким чином, при проведенні досліджень зазначеного комплексу явищ доцільно використовувати терміни “ілєгалізаційні процеси в економіці” та “ілєгалізна економіка” або “нелегальна економіка”, яка відповідно поділялася б на приховану, неформальну і кримінальну складові. Підтвердженням коректності використання такого підходу є те, що на відміну від деяких інших країн відповідно до Закону України “Про податок з доходів фізичних осіб” до загального оподаткованого доходу громадян належить також дохід у формі “вартості послуг

¹² Клямкин И.М., Тимофеев Л.М. Теневая Россия: экономико-социологическое исследование. — М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2000. — 595 с.

домашнього обслуговуючого персоналу, безоплатно отриманих платником податку” (включаючи ремонт або спорудження об’єктів рухомого чи нерухомого майна) і “вартості безоплатно отриманих товарів (робіт, послуг)”¹³. Тобто нормативно в Україні навіть неформальна складова в разі несплати податку не є легальною, не кажучи про приховану і кримінальну складові.

У цьому плані ми також повністю підтримуємо М. Азарова, Ф. Ярошенка та інших дослідників у тому, що термін “легалізація” порівняно з терміном “відмивання” точніше відповідає діянню з надання законного статусу доходам, отриманим у результаті скоєння злочину, а також є більш загальним та позбавленим метафоричності¹⁴.

Доказами того, що зазначені три складові іллегальної частини економічного життя є давнім надбанням цивілізації слугують пам’ятки наукової думки різних народів. Зокрема, конкретним прикладом існування прихованої частини іллегальної економічної діяльності є “Янь те Лунь” (“Спір за сіль і залізо”, Китай, II—I ст. до н. е.), що являє собою запис дискусії, причиною якої стало масове нелегальне виробництво солі й заліза через державну монополію на ці дефіцитні товари¹⁵; а кримінальної — стародавні факти пограбування єгипетських гробниць із метою нелегального продажу нагробованого або зауваження автора “Артхашастри” (Давня Індія, IV ст. до н. е.): “так само як не можна розпізнати, чи п’ють воду риби, які в ній плавають, неможливо визначити, чи присвоюють майно чиновники, котрі приставлені до справ”¹⁶.

Серед суб’єктів іллегальної економіки дослідники також виділяють три групи¹⁷:

- 1) виключно кримінальні елементи, що перебувають на її вершині, та їх робоча сила (за деякими оцінками, ця група становить від 5 % до 25 %);
- 2) “тіньовики-господарники” (комерсанти, банкіри, дрібні й середні підприємці);
- 3) наймані працівники фізичної й розумової праці (дрібні й середні держслужбовці), понад половину доходів яких становлять хабарі.

На нашу думку, хоча такий підхід відповідає логіці систематизації самого комплексу іллегальної економіки, дана класифікація є досить умовною, оскільки представники кожної групи мають особливі і спільні інтереси. Зокрема, основним специфічним інтересом суб’єктів другої і третьої групи, який збігається з інтересами держави, є їх перетворення на легальний середній клас. До того ж стосовно

¹³ Про податок з доходів фізичних осіб: Закон України від 22.05.2003 № 889-IV. — <http://www.rada.gov.ua>.

¹⁴ Відмивання грошей: кримінально-правова кваліфікація, запобігання злочинності, законодавство та міжнародний досвід / М.Я. Азаров, Ф.О. Ярошенко, П.В. Мельник, В.Р. Жвалюк. — Ірпінь: Нац. акад. ДПС України, 2004. — С. 32.

¹⁵ Спор о соли и железе (Янь те Лунь). — М.: Восточная лит-ра, 2001. — 407 с.

¹⁶ Артхашастра, или наука политики. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959. — 796 с.

¹⁷ Вечканов Г.С. Экономическая безопасность. — СПб.: Питер, 2007. — 384 с.

третьої групи, найманих працівників, треба зауважити, що на їх належність до суб'єктів іллегального сектору економіки вказує, по-перше, сам факт їх зайнятості в цьому секторі, а по-друге, отримання ними неоподатковуваних доходів незалежно від частки останніх у їхньому сукупному доході, а розмір суми й те, хабар це чи просто “зарплата в конверті”, визначає ступінь провини громадянина, а отже, його відповідальності за порушення чинного законодавства.

Треба визнати, що оцінка іллегальних явищ у контексті економічної безпеки є далеко не однозначною. В наукових колах немає єдиної позиції щодо оцінки ролі іллегального сектору економічної діяльності: частина дослідників вважає, що недоцільно казати про існування соціально позитивної чи навіть соціально нейтральної складової тіньової економіки, яка виступає як суцільна соціально негативна система стосовно інтересів централізованих ланок управління¹⁸; інші доходять висновку, що тіньова економіка є похідною структурою, основна функція якої не заважати, а сприяти офіційній економічній системі, коли в останній виявляються збої й розлади¹⁹.

Так, на думку В. Предборського, З. Варналія, Г. Вечканова²⁰, інших дослідників, існування тіньового сектору характеризується такими позитивними ефектами, як:

- зниження обсягів реального безробіття та підвищення добробуту населення;
- сприяння розвитку легального виробництва товарів і послуг шляхом витрат у легальному секторі економіки доходів, зароблених у тіньовому;
- підвищення конкурентоспроможності національної економіки шляхом забезпечення конкурентних переваг підприємств, що здійснюють тіньову економічну діяльність;
- наповнення ринку в умовах дефіциту нелегально виробленими дешевшими товарами й послугами, що дає змогу стримувати інфляційні процеси.

Окремо слід зазначити, що Г. Вечканов до негативних наслідків існування іллегального сектору економіки зараховує “зниження ефективності макроекономічної політики внаслідок неправильного макроекономічного регулювання, корупції, лобістської діяльності, зниження темпів інфляції, відсутності достовірних даних про масштаби, структуру й динаміку тіньової економіки, інших помилок економічного курсу державної влади”²¹. Проте, на наш погляд, цей аспект можна вважати недоліком лише в тому разі, коли така політика є конструктивною. У протилежному випадку іллегальний сектор виконує як негативну, так і позитивну функції.

¹⁸ Предборський В.А. Зазнач. праця. — С. 47.

¹⁹ Турчинов О.В. Зазнач. праця. — С. 306.

²⁰ Предборський В.А. Зазнач. праця. — С. 43; Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації / За ред. З.С. Варналія. — К.: НІСД, 2006. — 576 с.; Вечканов Г.С. Зазнач. праця. — С. 306.

²¹ Вечканов Г.С. Зазнач. праця. — С. 317.

Отже, хоч ілєгалізаційні процеси, безперечно, негативно впливають на економічну діяльність і, як вважають Г. Вечканов, Т. Кочергіна²² та інші науковці, функціонування тіньової економіки шкодить національним інтересам та становить загрозу економічній безпеці країни, на нашу думку, існування тіньового сектору є певним стабілізуючим чинником, що дає змогу зменшити негативний вплив на підприємницьке середовище з боку державних органів і таким чином сприяє функціонуванню легального сектору економіки. У цьому плані ми погоджуємося з дослідниками, котрі визнають, що штучне перебільшення реальної небезпеки, яка виходить із кримінальної частини тіньової діяльності, відрізає, відштовхує нас від справжнього коріння цього феномену, не даючи можливості обрати ефективні засоби протидії²³, та вважають за недоцільне розраховувати, що кримінальна відповідальність, правові засоби можуть стати панацеєю в розв'язанні складних економічних і соціальних проблем розвитку України, й захоплюватися надто популярною в буденній правосвідомості ідеєю посилення репресивних заходів²⁴.

Слід визнати, що заходи податкової й митної служб, інших правоохоронних і контролюючих органів, вжиті до суб'єктів тіньового сектору, мають позитивні результати, зокрема, виявляються “конвертаційні” центри, неплатники податків, канали контрабанди. Втім, ефект від “каральних” заходів тимчасовий і ситуаційний, що підтверджується рядом фахівців. Приміром, С. Кравчук доходить висновку, що механізми скоєння економічних злочинів ніколи не застаріють, оскільки вони можуть оновлювати свою сутність у інших, видозмінених формах, при цьому з кожним роком вплив економічної злочинності на всі сфери життєдіяльності України зростає²⁵. Як зазначає В. Предборський, репресивний підхід передбачає розширення й посилення відповідної системи контролюючих і правоохоронних органів, формування системи тотального контролю, посилення репресивності чинного законодавства, і таким чином заганяє політику протидії тіньовій економіці у вузьке коло проблем, які не мають розв'язання: тіньова економіка → репресивні кримінально-правові обмеження → зростання тіньової економіки → посилення кримінально-правових обмежень і так далі²⁶.

Тому, за висновком групи науковців і практиків податкової служби, з якими ми погоджуємося, реалізація лише окремих пропозицій щодо зменшення податків, посилення громадського контролю, інших заходів не дасть бажаного результату, й

²² Вечканов Г.С. Знач. праця. — С. 317; Кочергіна Т.Е. Экономическая безопасность. — Ростов н/Д.: Феникс, 2007. — 445 с.

²³ Предборський В.А. Знач. праця. — С. 43.

²⁴ Відмивання грошей: кримінально-правова кваліфікація, запобігання злочинності, законодавство та міжнародний досвід / М.Я. Азаров, Ф.О. Ярошенко, П.В. Мельник, В.Р. Жвалюк. — Ірпінь: Нац. акад. ДПС України, 2004. — С. 221.

²⁵ Кравчук С.Й. Економічна злочинність в Україні. — К.: Кондор, 2009. — 282 с.

²⁶ Предборський В.А. Знач. праця. — С. 43.

каральні дії, якщо вони не підкріплені комплексними заходами щодо створення сприятливого економічного середовища і поширення правової культури, стають неефективними, бо не припиняють тіньові операції, а надають їм витончених, завуальованих форм²⁷.

Аналізуючи міру покарання за зазначені правопорушення в Україні, також можна дійти цікавих висновків: передбачене статтею 209 Кримінального кодексу України (ККУ) мінімальне покарання за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, 3 роки позбавлення волі²⁸, є набагато суворішим, ніж покарання за самі злочини, спрямовані на одержання цих доходів. Так, мінімальним покаранням за ухилення від сплати податків за статтею 212 ККУ є штраф у сумі 300 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; за ухилення від повернення виручки в іноземній валюті, згідно зі ст. 207 ККУ, — штраф у сумі 600 неоподатковуваних мінімумів; за хабарництво, згідно зі ст. 368, — штраф у сумі 750 неоподатковуваних мінімумів. Така ж закономірність спостерігається і щодо ступеню покарання за незаконні операції з наркотичними засобами: мінімальний ступінь покарання за незаконне виробництво, збут, контрабанду й викрадення наркотиків, відповідно до статей 305, 307, 308 ККУ, становить 3 роки позбавлення волі, а за використання коштів, отриманих від незаконного обігу наркотиків, за ст. 306 ККУ — 5 років позбавлення волі.

Таким чином, передбачені Кримінальним кодексом покарання за скоєння предикатних злочинів, на нашу думку, більшою мірою є продуктом імплементації в законодавство України світових напрацювань у сфері протидії легалізації злочинних доходів (у першу чергу, розроблених у 1990 році та переглянутих у 1996-му і 2003 роках “40 рекомендацій FATF”), аніж проявом намагань на державному рівні протидіяти процесам іллегалізації національної економіки.

Саме через відсутність системної протидії іллегальній економічній діяльності та фінансовим операціям із легалізації незаконних доходів у вересні 2001 року FATF на черговій сесії констатувала, що в Україні немає дієвих механізмів боротьби з відмиванням “кримінальних” грошей, і з 20 грудня 2002-го до 14 лютого 2003 року Україна стала однією з небагатьох країн, що потрапили під дію контрзаходів FATF — фінансових санкцій.

На наш погляд, те, що на лютневій сесії 2003 року члени FATF проголосували про виключення України й Єгипту зі списку НССТ — країн, які не співпрацюють у питаннях протидії “відмиванню брудних грошей”, і те, що у квітні 2009 року 29-им пленарним засіданням комітету Ради Європи з питань оцінки заходів протидії відмиванню коштів і фінансуванню тероризму (MONEYVAL) за оцінкою

²⁷ Відмивання грошей: кримінально-правова кваліфікація, запобігання злочинності, законодавство та міжнародний досвід / М.Я. Азаров, Ф.О. Ярошенко, П.В. Мельник, В.Р. Жвалюк. — Ірпінь: Нац. акад. ДПС України, 2004. — С. 226, 242—243.

²⁸ Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. — <http://www.rada.gov.ua>.

даних кінця 2008 року було відзначено помітні успіхи України в цьому питанні, зокрема в діяльності Держкомфінмоніторингу, скоріше можна вважати одним із небагатьох політико-дипломатичних успіхів України, ніж реальною оцінкою стану справ у цьому питанні.

До заходів щодо поліпшення міжнародного іміджу нашої країни можна зарахувати й утворення у 2004 році президентом Л. Кучмою Державного комітету фінансового моніторингу України, який часто називають фінансовою розвідкою, на базі Державного департаменту фінансового моніторингу Міністерства фінансів²⁹, що, на нашу думку, хоч і підняло статус і ступінь автономності зазначеного органу, до певної міри підвищило рівень розбалансованості державної системи протидії явищам іллегалізації економіки й легалізації незаконних доходів. Адже ці питання розглядаються окремо, й ними займаються дві різні структури — Державна податкова адміністрація та Державний комітет фінансового моніторингу, при цьому фінансовому моніторингу підлягають операції, які проходять через банки та інші фінансові установи, не “зачіпаючи” сектор готівкових розрахунків, у тому числі в іноземній валюті.

Крім цього, заслуговує на увагу винесення введеним у дію в середині 2003 року Законом України “Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом”³⁰ та приміткою 1 до статті 209 Кримінального кодексу України за межі відповідальності за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, доходів, отриманих шляхом ухилення від повернення виручки в іноземній валюті та від сплати податків, зборів (обов’язкових платежів).

Тобто, відповідно до національного законодавства, злочини з легалізації незаконних доходів, отриманих шляхом ухилення від сплати податків та приховування виручки в іноземній валюті, не розглядаються як предикатні, хоча йдеться про несплату до бюджету коштів у великих і особливо великих розмірах³¹; розслідування цих злочинів, згідно зі статтею 112 Кримінально-процесуального кодексу України, віднесено до компетенції слідчих податкової міліції³². При цьому за 2002-й — шість місяців 2003 року (до введення в дію з 12 червня 2003 року зазначеного закону) предикатні злочини за статтею 212 ККУ, тобто внаслідок ухилення від сплати податків, становили близько 50 % від загальної кількості предикатних злочинів по кримінальних справах, порушених за статтею 209 ККУ³³. Окремо треба зазначити, що це суперечить пункту “е” статті 1

²⁹ Про Державний комітет фінансового моніторингу України: Указ Президента України від 28.09.2004 № 1144-2004. — <http://www.rada.gov.ua>.

³⁰ Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом: Закон України від 28.11.2002 № 249-IV. — <http://www.rada.gov.ua>.

³¹ Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. — Ст. 212. — <http://www.rada.gov.ua>.

³² Кримінально-процесуальний кодекс України: Закон України від 28.12.1960 № 1001-05. — <http://www.rada.gov.ua>.

³³ Відмивання грошей: кримінально-правова кваліфікація, запобігання злочинності, законодавство та міжнародний досвід / М.Я. Азаров, Ф.О. Ярошенко, П.В. Мельник, В.Р. Жвалюк. — Ірпінь: Нац. акад. ДПС України, 2004. — С. 29, 30.

прийнятої в 1990 році Радою Європи Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, до якої Україна приєдналася 15 вересня 1995-го та яку в 1997-му було ратифіковано Верховною Радою. За Конвенцією предикатним злочином вважається будь-який злочин, унаслідок якого виникли доходи, що можуть бути предметом злочину, зазначеного у ст. 6 Конвенції, тобто злочини, пов'язані з відмиванням доходів³⁴.

Водночас ми не можемо погодитися з М. Азаровим та іншими дослідниками в тому, що виходом із даної ситуації було б внесення відповідних змін до Закону України “Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом”, а також включення до предикатних злочинів зазначених статей ККУ. На нашу думку, виходом може бути передбачення різних заходів покарання за легалізацію незаконних доходів, отриманих у прихованій і неформальній складових сектору іллегальної економіки, та серйозніших покарань за легалізацію суто “кримінальних” доходів, із внесенням відповідних змін до названого вище закону і Кримінального кодексу.

Також неоднозначним є сприйняття економічних наслідків боротьби з легалізацією незаконних фінансових коштів, котрі окремими країнами розглядаються як реальне джерело інвестиційних ресурсів. У цьому плані, зокрема М. Азаров, Ф. Ярошенко, П. Мельник і В. Жвалюк ставлять чітке запитання: чи допускаємо ми легалізацію доходів, здобутих злочинним шляхом? На їхню думку, від чесної відповіді на це запитання залежить ефективність заходів із залучення тіньових капіталів у економіку України, а “якщо відповідь буде негативною — можна прогнозувати невисоку ефективність запланованих заходів, якщо ж ми припускаємо можливість легалізації злочинних доходів, то за наявності певних державних гарантій можна очікувати від цього позитивних результатів”³⁵.

По-перше, треба визначитися з тим, про легалізацію доходів від якої з частин нелегальної діяльності може йтися. Навіть теоретично мова може йти лише про легалізацію доходів прихованої й неформальної складових іллегального сектору, оскільки легалізація державою суто “кримінальних” доходів є неприйнятною як із етичної точки зору, так і з правової, бо суперечить згадуваній Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом. По-друге, для України якраз реально не стоїть питання доцільності чи недоцільності легалізації тіньових доходів, оскільки за умов відсутності реальних інструментів контролю джерел витрат як фізичних, так і юридичних осіб на території України фактичні витрати, незалежно від джерел їх надходження, реально не контролюються.

³⁴ Про ратифікацію Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, 1990 рік: Закон України від 17.12.1997 № 738/97-ВР. — <http://www.rada.gov.ua>.

³⁵ Відмивання грошей: кримінально-правова кваліфікація, запобігання злочинності, законодавство та міжнародний досвід / М.Я. Азаров, Ф.О. Ярошенко, П.В. Мельник, В.Р. Жвалюк. — Ірпінь: Нац. акад. ДПС України, 2004. — С. 131.

Парадокс полягає в тому, що в Україні, на відміну від багатьох інших країн світу, через відсутність реального механізму контролю державою джерел доходів (фактично витрат) громадян існує проблема не відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, а так званої конвертації, тобто переведення в готівку легальних безготівкових коштів, у тому числі бюджетних, що становить додаткову загрозу для економічної безпеки держави. Потрібно зазначити, що в розвинутих країнах особа, котра не може довести законності своїх статків, звинувачується й у несплаті податків, і в легалізації “брудних” грошей³⁶. Тим часом в Україні цілком звичною є картина, коли пересічні чиновники із зарплатою 1,5-2 тис. грн їздять на іномарках, вартість яких перевищує 50 тис. дол. США.

Технічні, інформаційні й оперативні можливості Держкомфінмоніторингу, податкової та митної служб, КРУ, МВС, СБУ, інших правоохоронних і контролюючих органів, у разі їх системного поєднання, надають значні перспективи як у напрямку реалізації державної політики протидії розвитку цих негативних проявів функціонування національної економічної системи, так і для наповнення державного бюджету. При цьому ефективність реалізації такої політики прямо залежатиме від узгодженості й комплексності дій як щодо підвищення відповідальності за ухилення від сплати податків фізичними і юридичними особами, корупційну діяльність, розкрадання бюджетних коштів, легалізацію кримінальних доходів та інші порушення законодавства, так і щодо заохочення легальної економічної діяльності, передусім за рахунок модернізації податкової системи України, яка забезпечувала б залучення людських і організаційних ресурсів із тіньового в легальний сектор економіки. Тобто мають бути створені такі умови, коли ймовірність покарання за здійснення іллегальної економічної діяльності або витрати на ухилення від такої відповідальності перевищуватимуть витрати економічного суб'єкта в тому разі, коли його діяльність є повністю легальною.

З огляду на викладене можна дійти таких висновків:

— явища іллегалізації економічної діяльності й легалізації коштів, здобутих злочинним шляхом, безумовно, мають системний характер та безпосередньо пов'язані між собою, оскільки дії щодо легалізації незаконних коштів є одним із сегментів іллегальної економічної діяльності;

— існування потужного іллегального сектору в економіці, обсяги якого за оцінками експертів сягають близько 50 % ВВП, становить реальну загрозу економічній безпеці України;

— хоча Законом України “Про основи національної безпеки України” тінізація національної економіки зараховується до загроз національним інтересам і національній безпеці України в економічній сфері³⁷ та діяльність податкової й

³⁶ Навіть історичне походження терміна “відмивання грошей” пов'язане з легалізацією через мережу пралень у 1920—30 роках отриманих від незаконного продажу алкоголю доходів злочинних угруповань США під виглядом доходів від прання білизни.

³⁷ Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 № 964-IV. — <http://www.rada.gov.ua>.

митної служб, Держкомфінмоніторингу, інших правоохоронних і контролюючих органів, спрямована на боротьбу з іллегалізаційними явищами в економіці та легалізацією незаконних коштів, має певні позитивні результати, ситуацію не можна вважати задовільною;

— в Україні, як і в інших країнах із перехідною економікою, основне питання полягає не в легалізації незаконної (тіньової) економіки, а в деіллегалізації тієї частини цілком легальної економіки, яка зараз працює “в тіні”, оскільки іллегалізований сектор значною мірою є реакцією економіки на неефективність державної економічної політики та не може розглядатися як однозначно негативне явище, оскільки сприяє функціонуванню легального сектору економіки, особливо в умовах економічної кризи;

— використання виключно “каральних” методів протидії іллегалізації економічної діяльності й легалізації злочинних доходів є нерезультативним і супроводжується збільшенням корумпованості контрольно-правоохоронних органів;

— реальною протидією процесам легалізації коштів, отриманих злочинним шляхом, та іллегалізації економіки України може бути лише сукупність політичних, правових, економічних, організаційних, технічних, виховних заходів національного рівня, основою якої має бути контроль відповідності витрат фізичних осіб розмірам їхніх офіційних доходів;

— необхідність підвищення економічної безпеки України, протидії внесенню в легальний сектор економіки ресурсів кримінального світу, високий рівень іллегалізації вітчизняної економіки, недосконалість податкової системи та відсутність на державному рівні реальної системи протидії іллегалізаційним процесам визначають як актуальність досліджуваної проблеми, так і перспективність проведення подальших розвідок у цьому напрямі.